

Klasik Türk Şiirinde “Yüzü Açılmış” Deyimi Üzerine*

MURAT KEKLİK**

On The Idiom “Yüzü Açılmış” In Classical
Turkish Poetry

ÖZET

Deyim ve atasözleri toplumların en önemli dil hazineleridir. En az iki kelimededen oluşan dil birlikleri olan deyimler ifadeye zenginlik kattıkları gibi ait olduğu toplumun kültür dinamiklerini, yaşayışını, inançlarını yansıtır. Bir dildeki deyimler incelendiğinde o dili kullanan toplumun değer yargıları hakkında bilgiler edinilebilir. Deyimlerin bir kısmı dilden dile aktararak günümüze kadar ulaştırılmış, bir kısmı da edebi eserlerin sayfaları arasında kalarak unutulmuş dolayısıyla kullanımdan düşmüştür. Kimi deyimler de kuşaktan kuşağa aktarılırken söyleyiş ve anlam bakımından değişime uğramıştır. Edebi metinlerde deyimlerin tarihsel süreç içindeki gelişimini izlemek mümkündür. Klasik Türk edebiyatı metinleri bu açıdan oldukça zengin kaynaklardır. Bu metinler yazıldıkları dönemin toplum hayatına, değer yargılarına ışık tutan deyimlerle doludur. Klasik Türk edebiyatı metinlerinde geçen deyim ve tabirleri doğru anlamak ve yorumlamak bu metinlerin anlaşılmasında kilit öneme sahiptir. Çalışmamıza konu olan “yüzü açılmış” deyimine 16. yüzyıl metinlerinde rastlanmaktadır. Deyimin geçtiği beyitler ve ilişkili olduğu kavramlar çözümlenip yorumlandığında toplumun değer yargılarını yansıtan ve günlük dilde yaygın olarak kullanılan bir deyim olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada divanlar ve mecmualar taranarak “yüzü açılmış” deyiminin geçtiği beyitler tespit edilmiş, tespit edilen beyitlerden yola çıkılarak yüzü açılmış deyiminin anlam çerçevesi çizilmeye çalışılmış, deyim

ABSTRACT

Idioms and proverbs are the most important language treasures of societies. The idioms, which are language associations of at least two words, add richness to the expression and reflect the cultural dynamics, life, and beliefs of the society to which they belong. When the idioms in a language are examined, information about the value judgments of the society can be obtained. Some of the idioms have been transferred to the present day by transferring them from language to language, and some of them have been forgotten by staying in the pages of literary works and thus have fallen out of use. Some idioms have been changed in terms of discourse and meaning as they are transferred from generation to generation. It is possible to follow the development of idioms in historical texts in literary texts. Classical Turkish literature texts are very rich sources in this respect. These texts are full of idioms that shed light on the social life and value judgments of the period in which they were written. To correctly understand and interpret the idioms and phrases used in the texts of classical Turkish literature are key to the understanding of these texts. The expression “yüzü açılmış-face-opened”, which is the subject of our study, is found in the 16th century texts. When the couplets and the related concepts are analyzed and interpreted, it is understood that it is a commonly used phrase in daily language that reflects the value judgments of society. In this study, divans and mecmuas were scanned and couplets using the phrase

* Makalenin Geliş Tarihi: 19.10.2019 / Kabul Tarihi: 18.11.2019.

Bu makale 19-21 Ekim 2017 tarihlerinde Bakü’de düzenlenen Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi’nde sunulan “İzaha Muhtaç Bir Deyim: “Yüzü Açılmış”” başlıklı özet bildirisinin değiştirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (muratkeklık@yyu.edu.tr), Orcid Id: 0000-0002-8579-772X.

kullanım şekilleri ve bağlamlarının ortaya konulması amaçlanmıştır.

"yüzü açılmış face-opened" were identified. Based on the couplets identified, it was tried to draw the meaning frame of the expression "yüzü açılmış-face opened". It is aimed to reveal the usage forms and contexts of the statement.

ANAHTAR KELİMELER

Deyim, Yüzü açılmış, Beyit, Klasik Türk Şiiri.

KEYWORDS

Idiom, yüzü açılmış-face opened, Couplet, Classical Turkish poetry.

Giriş

Klasik Türk şiiri metinlerinde mecaz örtüsüne ustaca gizlenmiş, Osmanlı toplum hayatına ait renkli ve somut birçok örnekle karşılaşmak mümkündür. Günlük yaşam ritüelleri, giyim kuşam tarzı, batıl inanışlar vb. birçok sosyal unsurla birlikte günlük dildeki birçok deyim de klasik şiirimizde yer bulmuştur. Çalışmamıza konu olan "yüzü açılmış" deyimi beyit çözümlerimiz sırasında dikkatimizi çeken ve doktora çalışmamızda* kısaca değinilen gerçek anlamının dışında başka anlamlarda kullanılmış olan bir tabirdir. Divanlarda tabirle ilgili yaptığımız taramalarda da aynı tabirle birçok kez karşılaşmamız ve tabirin görünen anlamının dışında bir anlam çerçevesine sahip olması tabiri deyim olarak nitelendirmemize ve deyim üzerine bir çalışma yapmamıza vesile olmuştur.

Türk edebiyatının en eski metinlerinde geçen deyimlerde ve deyimlerle ilgili kaynaklarda sima, çehre, surat anlamındaki yüz'ün içinde geçtiği pek çok deyim rastlanmaktadır. Başın ön kısmını ifade eden yüz ile ilgili deyimler somatik deyimlerdendir. Somatik, dilbilimsel bir terim olup somatik deyimler yüz, boyun, göz, kafa, kirpik, boğaz gibi insan uzuvlarına ait kelimelerle oluşturulmuş deyimlerdir. Bu deyimlerde yer alan uzuv adları genellikle mecazi bir anlam taşırlar (Özkan, Şadiyeva 2003: 137-138). Yüzü açılmış deyimi de somatik deyimlerden olup deyimde geçen "yüz" kelimesi ilk anlamının yanında daha çok mecaz anlam ifade eder. Yüz kelimesi deyimlerde mecaz yoluyla insan vücudunun tamamını karşılayacak şekilde kişinin fiziksel ve karakteristik özelliklerine işaret eder. İnsanın sert veya sıcak karakterini, güzelliğini-çirkinliğini, sağlıklı-sağlıksız olmasını,

* Murat Keklik, *Üsküplü İshak Çelebi: Divan [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek, 2014.

mutluluğunu-mutsuzluğunu, değişik kişilik özelliklerini, insan ilişkilerini karşılar (Sarıtaş, 2012: 178).

Yüzü açılmış deyiminin anlam çerçevesiyle doğrudan ilgili olmamakla birlikte Türkçenin en eski kaynaklarında *açık yüz* tabiriyle karşılaşmaktayız. Karahanlı Türkçesiyle yazılan *Kutadgu Bilig*'de *yüzü açık tutmak* şeklinde bir tabir geçmektedir. Tabir geçtiği beyitte “güler yüz göstermek” anlamına gelmektedir;

Yiye tutti eş tuş yakın kıldı öz
Ulugka kiçigke açuk tutti yüz

“*Ve eş dost edindi, onlarla yakınlık kurdu, büyüğe küçüğe güler yüz gösterdi.*” (Şahin, 2004: 62).

Harezmi Türkçesiyle yazılan *Nehcü'l Feradis*'te de *açık yüz* şeklinde bir tabir yer almaktadır. Tabirin geçtiği: “*Ol kafirni hoş sözle birle açuk yüz birle Hak yolunga ündeyü başladı erse.*” ifadesinde *açuk yüz* “güler yüz”; “*Arasatka yaruk yüz birle keldin? Tep sual kılsalar.*” ifadesindeki *yaruk söz* ise “açık, parlak, aydınlık yüz” anlamına gelmektedir (Şahin 2004: 64).

Atabetü'l-Hakayık'ta *yüz açar* tabiri geçmektedir. Tabirin geçtiği beyitte dünyanın sebatsızlığı, kaypaklığı dile getirilir. Yüzünü açarak kucaklayacak gibi yapan dünya sonra hemen kaçar;

“Nikab kötrür ajun birer yüz açar
Yazar kol kuçar teg yana terk kaçar”

“*Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarını açar fakat hemen kaçar*” (Arat 2006, 90).

Kırgız Türkçesinde *yüzü açılmış* deyimiyile anlam çerçevesi bakımından benzeşen *cüzü açılıu/beti açılıu* şeklinde bir deyim geçmektedir. Deyimin anlam karşılıkları şu şekildedir: “1. Ayıbı, yaptığı suçu ortaya çıkarak, halka malum olmak, bilinmek 2. Hiçbir şeyden çekinmeyerek, utanmadan, doğrudan, çekinmeden konuşmaya başlamak, o duruma gelmek” (Nurmatov 2008: 162).

Klasik Türk edebiyatının en çok etkileşim içerisinde bulunduğu edebiyat Fars edebiyatıdır. Farsça deyim sözlüklerinde yaptığımız taramalarda *yüzü açılmış* deyiminin tam karşılığına rastlanmamış olup *Ferheng-i Rûzi Sohan*'da “*rûy*” maddesi altında “*rûy-i kes-i bâz şoden* (kişinin yüzünün açılması)” söz kalıbına yer verilmiştir. Söz kalıbının

anlam karşılığı 'kişinin küstahlaşması, cesaret bulması, haddini aşması' (Enverî 1383: 610) olarak verilmiş ancak herhangi bir örnek gösterilmemiştir. Bu söz kalıbına taradığımız diğer Farsça sözlüklerde* ise rastlanmamıştır.

Yüzü açılmış deyimle anlam bakımından benzerlik gösteren kullanımlardan biri de *Siyasetname*'de geçmektedir. Eserdeki bir hikâyede Adudu'd-Devle kadını huzuruna çağırarak "... duhterân-i merâ be şûher dehî tâ perde-i işân derîde ne şevved. (...perdelerin yırtılmaması için kızlarımı kocaya verirsin)" vasiyetinde bulunur (Nizâmü'l-mülk 1999: 58, 83). Eserde geçen "perdesi yırtılmak" Türkçede standart dilde kullandığımız *perdesi yırtık* deyimle benzer anlama sahiptir.

Farsça sözlüklerde geçen *çeşm derîde* (gözü açılmış) deyim, yüzü açılmış deyimle anlam ve söyleyiş bakımından benzerlik gösterir. Tokmak'ın hazırlamış olduğu *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*'nde *çeşm derîde* deyiminin Türkçedeki deyim karşılığı "ar damarı çatlamış" olarak verilmiştir (Tokmak, 2001: 18). Aynı deyim *Ferheng-i Emsâl-i Sohan*'da anlam karşılığı 'utanmaz, hayâsız, küstah' olarak belirtilmiş ve Hafız'ın bir beytinin ikinci dizesi örnek olarak sunulmuştur (Enverî 1384: 293). Farsça sözlüklerden *Dihhodâ*, *Amîd*, *Muîn*'de "çeşm-derîde" deyimine 'hayâsız, utanmaz, küstah' anlamları karşılık olarak verilmiş ve Hâfız'dan ilgili beyit örnek gösterilmiştir ([http://www.vajehyab.com/\[06.11.2019\]](http://www.vajehyab.com/[06.11.2019])). Beyit şu şekildedir:

Şûhî-yi nergis niger ki pîş-i to be-şikeft
Çeşm-derîde edep nigâh ne-dâred

([http://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh.127/\[06.11.2019\]](http://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh.127/[06.11.2019]))

"Gözünün önünde açılan nergisin işvesine bak; gözü yırtılmışta edep, hayâ beklenmez."

* AMÎD Hasan, (1362); *Ferheng-i Amîd*, Tehrân.; DİHHODÂ, Ali Ekber (1998). *Lugat-nâme*, Tahran.; ENVERÎ, Hasan; vd. (1384), *Ferheng-i Emsâl-i Sohan*, I-II, Tahran: İntişârât-i Sohan.; MUÎN, Muhammed (1381). *Ferheng-i Muîn*. 2 Cilt, Tahran: Kitab-ı Rah-ı Nov.; STEINGASS, K, (1975); *Persian-English Dictionary*, Librairie du Liban, Beirut.; TOKMAK A. Naci (2001). *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Farsça “çeşm-derîde (gözü yırtılmış)” deyiminin Hâfız’ın beytinde kullanıldığı bağlam ile yüzü açılmış deyiminin Klasik Türk şiiri beyitlerindeki anlam ve bağlamı benzerlik arz eder.

Örneklerde görüldüğü üzere Farsçada yüzü açılmış deyimini lafız ve anlam bakımından birebir karşılayan bir deyim bulunmamaktadır. Yüzü açılmış deyimine anlam çerçevesi bakımından en yakın Farsça deyim ise *çeşm-derîde*’dir. Ancak çeşm-derîde deyiminin Farsçadan Türkçeye yüzü açılmış şeklinde aktarıldığını eldeki bilgiler ışığında söylemek mümkün değildir. Bu deyim Türkçede *perdesi yırtılmak*, *ar damarı çatlamak* deyimleriyle aynı anlam çerçevesine sahip olduğu söylenebilir. Lafız ve anlam bakımından yüzü açılmış deyimine en yakın söz kalıbının Kırgız Türkçesinde (cüzü/beti açılıu) geçmiş olması bu deyim öz Türkçe bir deyim olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Yüzü açılmış deyimine günümüz Türkçe deyim sözlüklerinde görebildiğimiz kadarıyla yer verilmemiştir. Parlatır’ın hazırlamış olduğu *Deyimler* sözlüğünde *yüzü açılmak* deyimini yer almakta olup deyim açıklamasında “güzelliği ve parlaklığı ortaya çıkmak” karşılığı verilmiştir (Parlatır 2007: 941). Bu karşılığıyla *yüzü açılmak* deyiminin çalışmamıza konu olan *yüzü açılmış* deyimiyle ilgili olmadığı anlaşılmaktadır.

Yüzü açılmış deyim

Yüzü açılmış deyim 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl klasik Türk şiiri metinlerinde geçen bir deyimdir. Taradığımız doksan divan, on dört mecmua içerisinde on sekiz şairin yirmi üç beytinde deyim geçtiği belirlenmiştir. Yaptığımız divan taramalarında 16. yüzyıl sonrasına ait divanlarda deyim geçtiği beyitlere rastlayamadık. Deyimin geçtiği kimi divanlara yönelik çalışmalarda deyimden bahsedilmiştir. Deyim *yüzü açık* şeklinde *Helâkî Divanı*’nda geçmekte olup *Divan*’daki deyimler üzerine çalışması bulunan Sefercioğlu deyim “Utanma duygusu yok, hayâsız” şeklinde açıklamıştır (2010: 200). *Peroane Beg Mecmuası*’nın ilk yüz varağındaki halk kültürü unsurları üzerine yaptığı tez çalışmasında Uyaniker bu deyim Cem Sultan ve Zâtî’ye ait birer beyitte tespit ederek “utanması olmayan, ahlak kurallarına riayet etmeyen, “edepsiz olarak nitelendirilebilecek insanlar için kullanıldığı” tespitinde bulunmuştur (2006:

81-82). *Hayretî Divanı'nın* bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüğünü hazırlayan Gök, *Divan'da* geçen yüzü açılmış deyimine “Öncesinde aşk macerası geçirmiş, mücerred olmayan” (2017: 167) gibi karşılıklar vermiştir. Deyimle ilgili verilen bu karşılıklar yerinde olmakla birlikte örnek beyit sayısı, deyim anlam çerçevesi, deyimle ilişkili kavram ve bağlamlar açısından yetersizdir. Anlam çerçevesinin belirlenmesi ve deyim geçtiği beyitlerin daha iyi anlaşılması açısından yüzü açılmış deyim çalışmamıza konu edilmiştir.

Bâkî (1526-1600) yüzü açılmış güzel için gül benzetmesini yaptığı aşağıdaki beytinde “Hercayi güzel uğruna gözyaşlarının bir damlasını (bile) dökme” dedikten sonra bu düşüncesine gerekçe olarak yüzü açılmış güzelin gül gibi iffetsiz olduğundan bahseder. Gülün elden ele dolaşması, birçok kişi tarafından koklanması, bir yerde sabit kalmaması şairin bu yakıştırmayı yapmasında etkili olan amillerdendir. Beyitteki diğer önemli bir husus dilber için hercayi sıfatının kullanılmış olmasıdır. Hercayi, bir şey üzerinde sürekli durmayan, sözünden, kararlarından dönmeyen, sebatsız, kararsız kimseler için kullanılan bir kavramdır (<http://lugatim.com> [12.10.2019]).

Dökme yaşun katresin her-câyi dil-ber yolına

Yüzi açılmış güzel gül gibi ter-dâmân olur Bâkî, g. 159/4

Hayretî (ö.1534/35) aradığı güzelin vasıflarını sıraladığı “gönlüm” redifli gazelinde hâlden anlayan, nüktedan, gönül evini yeniden inşa edecek, gönül ehli birisini aradığını söyler. Aynı gazelin ikinci beytinde şair gönlünün henüz daha açılıp koklanmamış, dikensiz bir gonca aradığını dolayısıyla yüzü açılmış her gül-i ra'nâyâ gönlünün kanmayacağını söylerken güli ra'nânın güzelliğine ve albenisine işaret eder;

Begüm her yüzi açılmış gül-i ra'nâyâ aldanmaz

Henüz yıylanmaduk bir gonca-i bî-hâr arar gönlüm Hayretî, g. 305/2

Gül-i ra'nâ, kırmızı ve sarı renklerin bir arada olduğu bir gül çeşididir. Onay *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* adlı eserinde ra'nâ kelimesinin yapısından hareketle bön, eğilip bükülen, uyuşuk, gevşek, tembel kadınlara ra'nâ denildiği bilgisine temas eder (1993: 180). Beyitte geçen “aldanmaz” karinesi gül-i ra'na tabirinden şairin gösterişli, göze

hoş görünen, insanı cezbeden güzelleri kastettiğine ipucu teşkil eder. Anlaşıldığı kadarıyla Hayretî'nin aradığı daha gözü açılmamış bir güzeldir.

Hayretî'nin “anladum” redifli gazeli hiciv tarzında yazılmış bir gazeldir. Şair bu gazelinde “Dostum!” diye hitap ettiği kişinin olumsuz özelliklerini sıralarken oldukça sert yergilerde bulunur. Sıraladığı yergiler arasında “yüzü açılmış” deyimine de yer verir. Deyimin anlam çerçevesinin daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu on beyitlik gazelin ilk dört beyti aşağıya alınmıştır;

Dostum bî-gayret ü bî-'âr imişsin anladum
Hep bana didüklerince var imişsin anladum

Yoğ imiş şânunda erkeklik nişânı hâsılı
Bî-hamiyyet bir zen-i bâzâr imişsin anladum

Eller imiş 'ismetün dâmânını her bir pelîd
Yüzi açılmış gül-i pür-hâr imişsin anladum

Ben seni bir pâk-dâmen beğ güzel sanurdum âh
Başı taşra serv-i hoş-reftâr* imişsin anladum Hayretî, g. 332/1-4

Görüldüğü üzere Hayretî, muhatabına oldukça sert sözler söylemektedir. Hayretî sitemde bulunduğu kişiyi hiçbir değer yargısı olmayan, utanmaz, erkeklik alametlerinden yoksun, haysiyetsiz olarak niteledikten sonra cinsiyetçi bir yaklaşımla toplumda makbul görülmeyen kadına ait vasıfları yakıştırmaktadır.

Hayretî'de olduğu gibi Gelibolulu Sun'î (ö.1533/34) de yüzü açılmış, dikenlerle dolu güllerden gönül kuşunun uzak durmasını isterken güllerin koparıldığına elden ele dolaştığına işaret eder;

Ne umarsın ferâgat eyle gel ey 'andelîb-i dil
Yüzi açılmış ellenmiş gül-i pür-hâr sevmekden Gelibolulu Sun'î, g.

138/2

---

* *Başî taşra serv* (başî yana eğilmiş servi) tabiri Hayretî Divanı'nda iki beyitte (g. 264/7, g. 405/4) daha geçmektedir. Sadakatsiz, gözü dışarıda olan kişiler hakkında kullanılan tabirin, benzetme yollu bir deyim olduğu anlaşılmaktadır.

“Yüzü açılmadık zannettiklerim hep yüzü açılmış çıktı.” şeklinde özetleyebileceğimiz aşağıdaki beytinde Amrî, yüzü açılmışları her yabancıya yüz gösterip açılan, onlarla aşına çıkan kimseler olarak tanıtır;

Her gonca kim sevem *yüzi açılmaduk* deyim
Her yada yüz verüp açılır âşinâ çıkar Amrî, g. 25/2

Şehrî güzellerden yakındığı, Rumeli güzellerini ise övdüğü musammatında Yakînî (ö.1568/69) şehri güzellerin utanıp sıkılmadıklarından, üç gün birine yâr olmadığından, sürekli elem verdiklerinden bahseder. Aşağıya aldığımız söz konusu musammatın ilk bendinde de şair, açılmış gül olsa da yüzü açılmışlara bakılmaması tavsiyesinde bulunur;

Herkesün çekme gamın serv-i hırâmân ise de
Yüzi açılmışa bakma gül-i handân ise de

Bî-hakikat büti ko ‘Îsî-i devrân ise de
Yanma bî-mihr odına şem’-i şebistân ise de

Sevme şehrî güzeli ger meh-i tâbân ise de
Virme hercâyîye dil mihr-i dırahşân ise de Yakînî, ms. 1/1

Zâtî (1471-1547), gül yüzlü güzele seslendiği beytinde *yüzü açılmadık* tabiriyle âdeta idealize ettiği güzelin vasfını ortaya koyar. Bağa davet ettiği gül yüzlü güzele gözlerini açmasını ve goncaya bakışlarını yöneltmesini ister. Goncanın ağzının kapalılığına, yüzü açılmamışlığına güzelin dikkatini çekerek goncayı parlak bir güzel olarak betimler;

Ey yüzi gül bâğa gel aç nergisün gör gonceyi
Bir *yüzi açılmaduk* garrâ güzeldür ağzı mîm Zâtî, k.16/6

İshak Çelebi (ö.1538) yüzü açılmış deyimini kınından çıkarılmış ve vücudun sağ tarafına ilâştirilmiş hançeri nitelemek için kullanır. Yaman hançerin her zaman memduhun sağ tarafına sokulup yanaştığını gören şair bunu güzel sebebe bağlayarak yüzü açılmışlarda edep ve hayâ olmamasından ileri geldiğini söylerken yüzü açılmışların yüz­süzlüğüne, arsızlığına işaret eder;

Hayâ vü şerm gelür mi *yüzi açılmışdan*
Geçer yemînine her dem varur yaman hancer İshak Çelebi, k. 12/20

Helâkî (ö.1572-1576 arası) hayâsız, yüzü açık kişinin sağlı sollu hançer takınarak kabadayılık yapmasında şaşılacak bir şey görmez,

Takınup yanına ger sağlı sollu hancer ü tîği

N'ola keskinlik eylerse hayâsuz *yüzi açıkdur* Helâkî, g. 42/4

Revânî (ö.1523/24), sevdiğinin önceleri yüzü gözü açılmamış olduğunu ancak sonradan aynanın kibri sevgilisine öğrettiğini söylerken yüzü açılmışların kibirli olduklarına işaret etmiş olur;

Yâr bir *yüzi gözi açılmaduk* mahbûb idi

Âh kim âyîne öğretti ana hod-bînligi Revânî, g. 413/4

Feridî (ö.1512-20 veya 1534-35 ?); kendini beğenmiş, utanmaz yüzü açık biri olduğu için aynanın kendisine her bakana yüzünü açtığından bahseder;

Yüze yüz 'arz ider gör kim nazîrin yüzünün her dem

Nice hod-bîndür âyîne utanmaz *yüzi açıkdur* Feridî (Gıynaş, 2017: 819)

Necâtî (ö:1509) sevgilinin gam ve eziyetlerine ses çıkaramaz. Zira âşığın böyle bir harekette bulunması hayal dahi edilemez. Şair, sevgilinin âşığa yönelik acımasız tavırlarında empati kurabilmesi için karşısında katı yürekli, yüzü açılmış birinin olması gerektiğine inanır. Bunu da yapabilecek olan tek varlık aynadır;

Bir bağı katı *yüzi açılmış* güzel gerek

Âyîne gibi göstere şâhum sana seni Necâtî (Köksal, 2012: 2937)

İshak Çelebi, Helâkî, Revânî, Feridî ve Necâtî'ye ait yukarıdaki örneklerdeki bağlam ve anlam ilişkileri göstermektedir ki yüzü açılmış deyimini cinsiyetçi bir yaklaşımla kişide sadece edep, hayâ ve iffetin yoksunluğunu ifade etmez. Aynı zamanda toplum hayatında yüz­süz, arsız, sıkılmaz, engel tanımaz, kabadayı, kendini beğenmiş, taklitçi kişileri de ifade eder.

Yüzü açılmış deyimindeki “-muş” eki bir sıfat-fiil eki olup sıfat ve adlaşmış sıfatlar oluşturur. Bu ek aynı zamanda geçmiş zaman ifadesini de muhafaza eder (Ergin 1993: 317). “-muş” ekinin bu işlevi göz önünde bulundurulduğunda yüzü açılmış deyiminin geçmişteki gözlemlerden hareketle elde edilen deneyimleri yansıtan bir söz kalıbı olduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği üzere atasözü ve deyimler toplumların deneyimlerini, inanç ve kültürlerini yansıtan, öğüt verici özlü sözlerdir.

Yüzü açılmış söz kalıbının “Yüzü açılmışta edep ve hayâ olmaz.” şeklinde ifade edebileceğimiz kullanımının beyitlerde geçtiği görülmektedir. Nizâmî, Şebâbî, Cem Sultan gülün ve aynanın sevgilinin güzelliği ve üstünlüğü karşısında gösterdikleri cüretkâr tavrı ifade etmek için “Yüzü açılmışta edep ve hayâ olmaz.” sözünü tanık gösterirler. Farklı şairlerde benzer durumlar karşısında “Yüzü açılmışta edep ve hayâ olmaz.” söz kalıbının kullanılmış olması bu söz kalıbının atasözü hüviyetine büründüğü göstermektedir.

Nizâmî (ö.1469-1473?), sevgilinin kırmızı yanaklarına karşı cüretkâr davranışlarda bulunan gülün tavırlarına şaşırır. Bu kanaat ve tutumunu da tecrübelerden hareketle yüzü açılmışlarda hayâ ve edep olmamasına dayandırır;

Gül ‘ârizuna olsa mu’âriz ‘aceb olmaz

Kim *yüzi açılmışda* hayâ vü edeb olmaz Nizâmî (Gıynaş, 2017: 1093)

Şebâbî (ö. ?), aynanın yüzü açılmış, edepsiz ve hayâsız biri olduğu için sevgiliyle boy ölçüşmeye kalkıştığı düşüncesindedir;

Âyîne sana olsa mukâbil ‘aceb olmaz

Kim *yüzi açılmışda* hayâ vü edeb olmaz Şebâbî (Gıynaş, 2017: 1094)

Cem Sultan (1459-1495) sevgilinin yüzüne özendiği için gülü garipsememek gerektiğini söyler. Açılmış yüzlüler arasında gösterdiği gülden edep beklemenin doğru olmayacağı kanaatini taşır. Şaire göre yüzü açılmışların tipik davranışlarından birisi de başkalarına öykünmeye çalışmaktır;

Yüzüne öykinse gül olmaz ‘aceb

Kim *açılmış yüzlüde* olmaz edeb Cem Sultan (Gıynaş, 2017: 348)

Zâtî’de de “Yüzü açılmışta edep ve hayâ olmaz.” sözünün kılıcın yüzüzlüğünü ve arsızlığını ifade etmek için atasözü mahiyetinde tanık olarak gösterildiğini görmekteyiz;

Didüm cânâ dil uzatdı dil-i sad-pâreye tîğun

Ayıtdı *yüzi açılmışda* ey Zâtî hicâb olmaz Zâtî (Gıynaş, 2017: 1078)

Yüzü açık tabirinin de *yüzü açılmış* ile aynı anlam çerçevesi dâhilinde edep ve hayâ kavramlarıyla ilişkili olarak beyitlerde geçtiği görülür. Zâtî ve Şehdî (ö. 1520’den sonra) sevgilinin kınından çıkarılmış kılıç ve hançerini hayâsızlıklarından dolayı yüzü açılmış olarak vasıflandırır;

Kessün hûyın o *yüzi açuk* bî-hayâya di
Gamzenle yohsa tîğ uzadurmuş zebân dahı Zâtî (Gıynaş, 2017: 2913)

Ne denlü kim yalın yüzli geçerse hançerün cânâ
Gider yanundan anı sen hayâsuz *yüzi açıkdur** Şehdî (Gıynaş, 2017:
825)

Kınından çıkarılmış kılıç ve hançerin yüzü açılmış deyimiyile nitelendirildiği örneklere deyimim geçtiği beyitlerde sıkça rastlanır. Yüzü açılmış deyimiy kinayeyile hem kınından çıkarılan kılıç ve hançeri hem de edep ve hayâ kavramlarının uyandırdığı çağrışımlarla birlikte kılıç ve hançerin kullanıma hazır hâlde bulunuşuna ve işlediği fiillere işaret eder;

Sevdüğümünden geldüğümce bağruma bassam n’ola
Bir *yüzi açuk* hilâl-ebrûya benzer hançeri Revânî (Gıynaş,
2017: 2793)

Ben kime teşbîh idem gamzen be hey âfet ‘aceb
Tîğ ise bir *yüzi açılmış* hayâsuz bî-edeb Zâtî (Gıynaş, 2017: 358)

Yüzi açılmış olur bî-hayâ bu rûşendür
Aceb budur kim olur sahib-i hayâ hancer Şevkî, k. 1/16

Verilen beyit örneklerinin tamamına yakınında görüldüğü üzere *yüzü açılmış* deyimiy *ter-dâmân*, *hercayi*, *hayâ*, *hayâsız*, *şerm*, *utanmaz*, *hicap*, *edep*, *edepsiz* ve bunlarla ilişkili kavramlarla birlikte beyitlerde geçmektedir. Yüzü açılmış deyimiy ve ilişkili olduğu kavramların uyandırdığı çağrışımlar kadın-erkek farkı gözetilmeksizin toplumun reddettiği davranış biçimlerini yansıtmaktadır. Bu davranış biçimlerini utanmazlık, saygısızlık, küstahlık, iffetsizlik, saf ve halis olmamak, masumiyetini kaybetmek, yüzüzlük, kabadayılık, her önüne gelenle yakınlık kurmak, haddini bilmemek, hiçbir şeyden çekinmemek, kendini beğenmişlik, sözünün eri olmamak şeklinde özetlemek mümkündür.

Klasik Türk şiirinin temel konusu aşktır. Kalu belâ’dan gelen aşkı en ulvi boyutlarıyla idealize edip işlemeyi hedefler. Aşkın tarafları olan sevgili ve âşık hayali ve kurgusaldır. Saf ve katıksız aşkın terennüm

* Aynı beyit Edirneli Nazmî’nin *Mecma’u’n-Nezâ’ir*’inde Vechî (ö. ?) tarafından nazire şeklinde söylenmiştir (bkz. Köksal, 2012: 872).

edilebilmesi, meşrep ve kültür seviyesine göre herkesin dilediğine hitaben okuyabileceği bir şiirin meydana getirebilmesi için sevgili kadına ait özelliklerden münezzeh tutulur. Sevgilinin kadın olması, sevgilinin mahiyetini küçültüp onu ete kemiğe büründüreceğinden klasik Türk şiirinde sevgili çoğu zaman mücerret anlamda insan ya da erkeğe has güzellik unsurlarıyla tasvir edilir. Böylesi bir aşkın ve sevgili tipinin terennüm edildiği şiirleri okuyup dinleyenler ister hakiki ister mecazi olsun kendi muhayyilelerindeki sevgiliyi hatırlarlar (Şentürk 2007: 375-378).

Aşkın ve sevgilinin hususiyetlerinin anlatımında şairler Kuran-ı Kerim, İslam tarihi, İran mitolojisi, toplum hayatı vb.'den beslenip ilham almaya çalışırlar. Bu nedenle klasik Türk edebiyatı şairlerinin gerçek hayatı ya da toplum hayatını olduğu gibi yansıttıkları söylenemez. Buna mukabil bu şiirler toplum hayatına dair zengin bilgileri de barındırırlar. Bundan hareketle yüzü açılmış deyiminin Osmanlı'nın geleneksel toplum yapısının kişiden beklentileri kadar kişinin giyim-kuşamıyla da bağlantısı olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlıda baş giyimi, başlık, başörtüsü, yüz örtüsü, yaşmak, peçe gerek kadınların gerekse de erkeklerin giyim kuşamında en önemli unsurlardandır. *Klasik Dönem Osmanlı Kadınının Giyim Tarzı* adlı çalışmasında Gürtuna, yabancı seyyahların verdiği bilgiler ışığında 16 ve 17. yüzyılda Osmanlı toplumunda kadınların ev içi ve dışı giyim tarzları hakkında bilgiler aktarır. Buna göre kadınlar özellikle ev dışında örtünmeye büyük özen gösterirlerdi. Bedenin her tarafını örten, vücut hatlarını belli ettirmeyen giysiler giyerlerdi. Yüzlerinin görünmemesi için yüzlerinin önüne at kılından, deve tüyünden, ipek veya ketenden yapılmış peçe takarlardı (2002: XI/1773-1786). Yüzü örtme geleneği sadece kadınlara özgü değildi. Osmanlıda erkeklerin de yüzlerini örttüklerine dair bilgiler kaynaklarda mevcuttur. Koçu, yüzünü göstermek istemeyen erkeklerin günümüzdeki maske mahiyetinde yalnız gözlerini açıkta bırakacak şekilde burka taktıklarını belirtir (1967: 46) Mektebe giden genç çocuklar, orduya alınan genç acemi oğlanları, herhangi bir sebepten yüzünü göstermek istemeyen erkeklerin yüzlerini örtmesi Osmanlı toplumunda yaygın bir gelenektir. Genç erkeklerin yüzünü örtmesi geleneği bakma ve görmenin doğuracağı olumsuzlukları önlemek, o zamanın toplumunun mahremiyet anlayışı açısından doğal karşılanmaktaydı (Şentürk 2017: 87).

Yüzü açılmış deyiminin örtünmeyle ilgisini ortaya koyması açısından Cafer Çelebi (1452-1515)'nin beyti kayda değerdir. Şair alışılmışın dışında bir ifadeyle yüzü açılmış güzellerin daha güzel olduğu düşüncesindedir. Bu düşüncesinin doğruluğuna dayanak olarak goncanın güzel olduğunu ancak açılmış gülün daha da güzel olduğunu örnek gösterir. Cafer Çelebi bu görüşünü dile getirirken yukarıda bahsedilen olumsuz kavram ve çağrışımlardan azade tutarak ya da onları görmezden gelerek belki de “yüzü açılmış”ın deyim anlamını kastetmeyerek yüzün örtülmemesini kastetmiş görünmektedir. Bunu söylerken toplumun yüzü örtülü olmayanlara bakmaktan kaçınmasına, yüzü açık güzellere bakmanın dinen ayıp ve günah sayılmasına işaret etmiştir:

Yüzi açılmış güzelden kaçmanız kim hûb olur

Hûbdur gül lâkin açılrsa dahi mahbûb olur Cafer Çelebi, g. 61/1

Aşağıdaki beyit de yüzü örtülü olmayanlara bakılmasından utanıldığı, insanların yüzlerini başka yöne çevirdiği veya gözlerini kapattıklarına dair karinelerle doludur. Güzel, gül gibi yüzünü açarak başa geldiğinden gonca utanarak yüzünü kapar;

Gül gibi geldi başa çü dilber *güşâde-rû*

Gonca yüzünü haclet ile nice yaşmasun Cafer Çelebi, g. 160=155/3

Cafer Çelebi başka bir beytinde klişe hâline gelmiş bir benzetmeyi -gülün sevgilinin yüzüne benzetilmesi- yapamayacağını söylerken güzellerin yüzünün her daim örtülü olduğu gerçeğini dile getirir;

Rûy-ı dildâra nice teşbîh edem yâ Rab güli

Görmedüm zîrâ çemende bir gül-i sünbül-nikâb Cafer Çelebi, g. 10a=11/4

Yüzü açılmış deymiyle ilgili olmamakla birlikte “yüzü açıldı” deyimine burada değinmekte yarar görüyoruz. Söyleyiş bakımından benzerlik arz eden bu iki deyim arasında anlam bakımından herhangi bir ortaklık bulunmaz. 17. yüzyıl şairlerinden Ahmed Yârî (ö. 1688?)'ye ait beyitte görüldüğü üzere “yüzü açıldı” deyimi neşelenmek, mutlu olmak, gülmek anlamlarına gelir;

Sahife-i varak-ı gül-izârın aldı ele

Açıldı güldi yüzi oldı şâd u şen gonca Ahmed Yârî, g. 659/8

Sonuç

Yüzü açılmış deyimi 16. yüzyıl metinlerinde rastladığımız deyimlerdendir. Lafız ve anlam bakımından deyme en yakın söz kalıbının Kırgız Türkçesinde cüzü/beti açılıu şeklinde bulunuyor olması yüzü açılmış deyiminin Türkçe kökenli olduğunu göstermektedir. Deyim kullanıldığı dönemdeki toplumun değer yargılarını, kişide makbul görülen veya tasvip edilmeyen tutum ve davranışları kimi zaman giyim tarzına dair ipuçlarını yansıtmaya açısından önemlidir. Sıfat ve adlaşmış sıfat olarak beyitlerde geçen deyim, varlıkları niteler ya da onların yerine geçer. Nitelediği varlıkların edep, hayâ ve iffetten yoksun olmaları; engel tanımayan, yüz­süz, kendini beğenmiş, şuh meşreplikleri yüzü açılmış deyiminin tanıklığında beyitlerde öne çıkarılır. Öne çıkarılan bu özellikler kadın erkek farkı gözetilmeksizin toplumun reddettiği kişilik özelliklerine işaret eder. Yüzü açılmış, yüzü açık, yüzü açılmadık şeklindeki kullanımlarıyla beyitlerde geçen deyim sıklıkla kinaye yapılarak gül, kılıç, hançer ve aynayla ilişkilendirilir. Gonca iffeti, kapalılığı, gözü açılmamışlığı temsil ederken açılmış gül ise elden ele dolaşmasından, yapraklarının dağınık oluşundan ötürü beyitlerde yüzü açılmış olarak nitelendirilir. Aynı şekilde kınından çıkarılan kılıç ve hançer kullanıma hazır oluşu veya işlediği fiillerden ötürü yüzü açılmış olarak vafedilir. Ayna ise gelene geçene yüzünü gösterdiği, sevgilinin güzelliğiyle boy ölçüştüğü için yüzü açılmıştır. Ayrıca “Yüzü açılmışta edep ve hayâ olmaz.” söz kalıbının kimi beyitlerde anlatıcı âşık konumundaki şairin duygu ve düşüncelerine tanık olarak gösterilmesi deyim­in atasözü hüviyetine büründüğünü de göstermektedir.

Kaynakça

- ARAT R. Rahmeti (2006), (Haz.), *Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AVŞAR, Ziya (2017), *Revânî Dîvânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0> (ET: 14.10.2019).
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1979), (Haz.), *Amrî Divanı*. İstanbul: MEB Yay.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed ve Mehmet Ali Tanyeri (1981), (Haz.), *Hayretî Dîvânı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1982), (Haz.) *Helâkî: Divan, Tenkidli Basım*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- DURMUŞ, Tuba Işın; Rıdvan Canım (2018), (Haz.). *Şevkî Dîvânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59035,sevki-divanipdf.pdf?0> (ET: 14.11.2019).
- EDİRNELİ NAZMÎ (2012), *Mecma'u'n-Nezâ'ir (İnceleme-Tenkitli Metin)* (Haz.). Köksal, M. F., <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195954/mecmaunnezair-edirneli-nazmi.html> (ET: 14.10.2019)
- ENVERÎ, Hasan; vd. (1383), *Ferheng-i Rûz-i Sohan*, Tahran: İntişârât-i Sohan.
- ENVERÎ, Hasan; vd. (1384), *Ferheng-i Emsâl-i Sohan*, I-II, Tahran: İntişârât-i Sohan.
- ERGİN, Muharrem (1993), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayın/Tanıtım.
- ERÜNSAL, İsmail E. (2018), (Haz.), *Tâcî-Zâde Ca'fer Çelebi Dîvânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59332,taci-zade-cafer-celebi-divanipdf.pdf?0> (11.10.2019)
- GIYNAŞ, Kamil A. (2017), (Haz.), *Pervâne Bey Mecmuası*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194492/pervane-bey-mecmuasi.html> (ET: 05. 10. 2019)
- GÖK, Selim (2017), *Hayretî Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜRTUNA, Sevim (2002), “Klasik Dönem Osmanlı Kadınının Giyim Tarzı”, *Türkler Ansiklopedisi*, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Selim Koca), C. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 1773-1793.

- KARAYAZI, Nilgün (2012), (Haz.), *17. Yüzyıl Şâiri Ahmed Yârî ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KEKLİK, Murat (2014), (Haz.), *Üsküplü İshak Çelebi: Divan [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KOÇU, R. Ekrem (1967), *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara: Sümerbank Kültür Yayınları.
- KURTOĞLU, Orhan (2017), (Haz.), *Zâtî Dîvânî (Gazeller Dışındaki Şiirler)*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56164,zati-divanipdf.pdf?0> (15.10.2019).
- KÜÇÜK, Sabahattin (1986), (Haz.), *Bâkî Divanı Tenkitli Basım*, Ankara: TDK Yayınları.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, (1999), *Siyâset-nâme*, (Haz.) M. Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- NURMATOV, Mirlanbek (2008), *Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ONAY, Ahmet T. (1993), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZKAN, Fatma ve Gülüm Şadiyeva (2003), "Somatik Deyimler", *Bilig*, S. 24, ss. 135-157.
- PARLATIR, İsmail (2007), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II Deyimler*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- SARITAŞ, Süheyla (2012), *Türk Kültüründe Yüzle İlgili Deyim ve Atasözleri Üzerine Bir Çalışma*, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, ss. 175-181.
- SEFERCİOĞLI, Mustafa N. (2010), *Helâkî Divanı'nda Türkçe Deyimler*, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 4, ss. 155-202.
- ŞAHİN, Hatice (2004), *Türkçede Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay.
- ŞENTÜRK, A. Atilla (2017), *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- ŞENTÜRK, A. Atilla (2007), Klasik Şiir Estetiği, *Türk Edebiyat Tarihi*. (ed.) Talat Sait Halman vd., C. 1, İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.361-402.
- UYANIKER, Nursel (2006), *Pervâne Beg Mecmuasının İlk Yüz Varağında (1a - 100b) Halk Kültürü İle İlgili Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- YAKAR, Halil İ. (2018), (Haz.), *Gelibolulu Sun’î Dîvânı*, (e-kitap) <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57257,gelibolulu-suni-divanipdf.pdf?0> (ET: 15.10.2019).
- ZÜLFE, Ömer (2009), (Haz.), *Yakînî Dîvân İnceleme-Metin ve Çeviri-Açıklamalar Sözlük*, http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/Edebiyat/DIVANLAR/yakini_divani.pdf (ET: 12.10.2019).
- <http://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh.127/> (ET: 06.11.2019)
- <http://lugatim.com> (ET: 12.10.2019)
- <http://www.vajehyab.com/?q=%DA%86%D8%B4%D9%85+%D8%AF%D8%B1%DB%8C%D8%AF%D9%87> (ET: 06.11.2019)